

ԻՍԼԱՄԻ ԴԵՐՆ «ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ» ԱԶԳԱՅԻՆ ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ԿԵՐՏՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՈՒՄ

Գայանե Չորանյան՝

Բանալի բառեր՝ «ադրբեջանական» ազգային ինքնություն, ադրբեջանցի, թաթար, էթնոնիմ, պանիսլամականություն, պանթուրանականություն, իսլամ, մուսուլման, կրոնական պատկանելություն:

Ներկայիս «ադրբեջանական» ազգային ինքնությունը խարսխված է թյուրքականության գաղափարախոսության և այսպես կոչված «մշակութային» կամ «ազգային» իսլամի միաձուլման վրա: Անկախ կրոնական սկզբունքների և արարողակարգերի իմացությունից և պահպանումից՝ ադրբեջանցիների ճնշող մեծամասնությունն իրեն համարում է մուսուլման՝ մեծ մասամբ նույնացնելով այդ հասկացությունը ոչ թե կրոնական պատկանելության, այլ էթնոմշակութային ինքնության հետ: Մակայն միշտ չէ, որ իսլամն Ադրբեջանում ստորադասվել է ազգային գաղափարներին՝ հանդիսանալով զուտ հասարակության կենսակերպը պայմանավորող գործոն կամ քաղաքական գործիք: Ոչ վաղ անցյալում իսլամականությունը եղել է այն միակ գաղափարախոսությունը, որի շուրջ համախմբվել և ինքնաստացվել է ներկայում «ադրբեջանցի» կոչվող համախառն հանրույթը, իսկ անցումն «ադրբեջանականության» ազգային գաղափարներին եղել է քաղաքական զարգացումների արդյունք՝ արտաքին ուժերի միջամտությամբ¹:

Միայն XX դարի սկզբին առաջ քաշվեց «ադրբեջանական» թյուրքերի՝ որպես առանձին էթնոսի գոյության գաղափարը՝ հանդիսանալով պան-

¹ Թուրքագետ:

¹ Սկզբնական փուլում «ադրբեջանական» պետության ստեղծման ակունքներում եղել է Օսմանյան կայսրությունը՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի օժանդակությամբ՝ որպես հակառուսական քաղաքականության դրսևորում, այնուհետև «ադրբեջանական» ազգի ձևավորման և պետականաշինության գործընթացը ստանձնել է Խորհրդային Միությունը՝ թուրքական, իրանական քաղաքական սպառնալիքներին հակադրելու և տարածքային ընդարձակումներ իրականացնելու նպատակով:

թյուրքական շովինիստական գաղափարախոսության անքակտելի մաս: Այդ գաղափարախոսության արդյունքում հնագույն Կովկասյան Աղվանքի տարածքի վրա 1918թ. առաջին անգամ պատմական թատերաբեմ դուրս եկավ Իրանի հյուսիսարևմտյան Ադրբեջան (Ատրպատական) շրջանի անվանումը կրող մի պետություն՝ հավակնություններ ներկայացնելով հարևան ժողովուրդների պատմական, մշակութային, հոգևոր ժառանգության և տարածքների նկատմամբ¹: Ինչպես նշում է ռուս գեներալ Անտոն Դենիկինը. «Կովկասյան Ադրբեջան պետության ստեղծումը թուրքական քաղաքականության արդյունք էր, որի նպատակն էր Կովկասում պանթյուրքականության և պանիսլամականության ֆորպոստի ստեղծումը»²:

Սակայն «ադրբեջանցի» հասկացությունը՝ որպես էթնոագգային հանրույթ, ձևավորվել և ընկալվել է ավելի ուշ՝ XX դարի երկրորդ կեսին: Պանիսլամականության դասական մոդելին հակադրվող պանթյուրքականության գաղափարախոսությունը, որն ուներ քաղաքական, ոչ թե էթնոպատմական հենք, հուժկու ազդակ հաղորդեց «ադրբեջանական» էթնիկ ինքնագիտակցության ձևավորմանը:

Ադրբեջանցիների ազգային ինքնության կերտման գործընթացը կարելի է պայմանականորեն բաժանել երեք փուլի: Առաջին փուլում (XIX դարի երկրորդ կեսից մինչև 1930-ական թթ.)՝ որպես ցարական Ռուսաստանի թյուրք-թաթար ժողովուրդների էթնիկ համախմբման գործընթացի մի մաս, Հարավային Կովկասի թյուրքախոս մուսուլմանների մեջ սկսում է ձևավորվել թյուրքական էթնոլեզվական ինքնագիտակցություն, սակայն դեռևս համիսլամական ինքնության համատեքստում, երկրորդ փուլում (1930-ական թթ. կեսից մինչև 1991թ.՝ Ադրբեջանի Հանրապետության հռչակումը) այն ամբողջովին առանձնացվում է թյուրքական ինքնությունից և վերաձևվում տարածաշրջանի բնիկ ժողովուրդների պատմամշակութային ժառանգությունը կրող «ադրբեջանական» ուրույն ինքնության, իսկ երրորդ փուլում (1991-ից մինչև այսօր) հանդես է գալիս «ադրբեջանական», թյուր-

¹ Կովկասյան Աղվանքի տարածքում հաստատված նորաստեղծ պետությունն Իրանի հյուսիսային շրջանի անունով կոչելն ուներ ծավալապաշտական նպատակներ. իրեն վերագրել իրանական պատմական Ադրբեջանի հազարամյա պատմությունը, լեզուն, մշակույթը, շրջանառել Իրանի և Ռուսաստանի միջև պառակտված ադրբեջանական պետության միջը (Հյուսիսային Ադրբեջան և Հարավային Ադրբեջան), ինչը հետագայում հնարավորություն կտար համաթյուրքական պետության սահմաններում Իրանի պատմական տարածքների ներառմանը: Ադրբեջանական պատմամշակութային կեղծարարության և գիտականորեն հիմնավորված հակափաստարկների մասին մանրամասն տե՛ս *Ռեզա Յ. օ., Աзербայդջան և Արան (Ատրպատական և Кавказская Албания), Москва, 2012, Գալչյան Ք., Աзербայդջանские историко-географические фальсификации, Москва, 2013:*

² Տե՛ս *Ասատրյան Գ.Տ., Этюды по иранской этнологии, Ереван, 1998, с. 26:*

քական, իրանական, աղվանական, մարական, ինչպես նաև իսլամական ինքնությունների անհամադրելի խառնուրդի տեսքով:

«Ադրբեջանական» ինքնության զարգացման երեք ժամանակաշրջանում իսլամական գաղափարները՝ քաղաքական զարգացումներին զուգահեռ, կրել են ձևափոխումներ, անցել են ընդհատակ՝ որպես ազգային, մշակութային ինքնության մի շերտ, այնուհետև վերարժևորվել և քաղաքականացվել են՝ դառնալով հասարակության համախմբման ներքին և արտաքին քաղաքական լուրջ գործիք:

Մինչև 1930-ական թթ. վերջը Հարավային Կովկասի թյուրքախոս մուսուլման բնակչությունը, որն այժմ կոչվում է ադրբեջանցի, չունեք ընդհանուր էթնոնիմ: Այն իրեն ասոցացնում էր բացառապես իսլամական ումմայի հետ, և պատասխանը «ո՞վ ես դու» հարցին մեծամասնության պարագայում եղել է՝ «ես մուսուլման եմ»: 1891թ. լրագրող և ակնառու հասարակական գործիչ Մ.Շահտախտինսկին այսպես է նկարագրում իրադրությունը. «Մինչև վերջերս անդրկովկասյան մահմեդական բնակչությանը ռուսերենով ասում էին մուսուլման՝ այդ հասկացության տակ նկատի ունենալով ոչ թե ընդհանուր իսլամի հետևորդներին, այլ ռուսական Անդրկովկասի թյուրքալեզու բնակչությանը: Կրոնի անունով ազգության նման անվանումը ռուսները փոխառել են հենց Անդրկովկասի մահմեդականներից, որոնք մինչ այժմ էլ անվանում են իրենց ազգությունը և լեզուն միայն մուսուլմանական՝ կորցնելով լեզվի հասկացությունը կրոնի հասկացության մեջ»¹: Կրոնական պատկանելության հետ լեզվի նույնացման հատկանշական օրինակներից է Ուզեիր Հաջիբեկովի «Լեյլա և Մեջնուն» օպերայի պրեմիերայի 1908թ. հունվարի 12-ի պաստառը, որի վրա գրված էր. «Օպերա մուսուլմանական լեզվով»²: Այսօր ադրբեջանցիներն այն համարում են ադրբեջանական առաջին ազգային օպերան:

Հարավային Կովկասի մուսուլմանների կիսաքոչվոր բնակչության շրջանում յուրայինի և օտարի կերպարները տարանջատելու համար երբեմն առաջնային պլան էր մղվում նաև ազգատոհմային պատկանելության գիտակցությունը, իսկ նաստալյաց հատվածի համար՝ տարածքայինը³: Մինչև «ադրբեջանցի» էթնոնիմի ի հայտ գալը, այլ ազգեր ներկայում ադրբեջան-

¹ Шахтахтинский Мухаммед Ага, Как называть закавказских мусульман? «Каспий» (Баку), 1891, N 93, 1 мая, մեջբերված է՝ Варданян Т., Азербайджанцы. История одного незавершенного этнопроекта, Москва, 2012, с. 22.

² Асатрян Г., Этническая композиция Ирана. От «Арийского простора» до азербайджанского мифа, Кавказский центр иранистики, Ереван, 2012, с. 72.

³ Մանրամասն տե՛ս Վարդանյան Т., Азербайджанцы: история одного незавершенного этнопроекта, Москва, 2012, с. 17-23:

ցի համարվող հանրային ընդհանրական անվանել են մուսուլման, կովկասյան մուսուլման, շիայադավաններին նաև կոչել են քզլբաշ, պերս, դաջար, իսկ հաճախ, ընդհանրական «մուսուլման» հասկացությունից տարանջատելու համար, առաջնային համարելով լեզվական ընդհանրությունը, անվանել են թաթար, անդրկովկասյան թաթար, թյուրք, անդրկովկասյան թյուրք և այլն¹: Անգամ 1926թ. ԽՍՀՄ մարդահամարի տվյալներում բացակայում է «ադրբեջանցի» հասկացությունը և օգտագործվում է հավաքական «թյուրք» էթնոնիմը, մինչդեռ լեզգիները, թաթերը և ներկայիս Ադրբեջանի Հանրապետության այլ բնիկ ազգեր նշվել են իրենց էթնիկ անվանումներով: Միայն 1930-ականների վերջերից է «ադրբեջանցի» էթնոնիմը պաշտոնական փաստաթղթերում փոխարինել «անդրկովկասյան թյուրք» կամ «մուսուլման» հասկացություններին: Ֆրանսիացի հայտնի արևելագետ Ալեքսանդր Բենիգսենը նշում է. «Մինչ հոկտեմբերյան հեղափոխությունը նստակյաց կամ քոչվոր մուսուլմանը, լինել թուրքմեն, ուզբեկ, կիրգիզ, դազախ կամ կարակալպակ, պատկերացում չունեի որևէ ազգությանը պատկանելու մասին: Նույնը կարելի է ասել նաև Վոլգայի թաթարների և ադրբեջանցիների վերաբերյալ: «Ազերի» կամ «թաթար» անվանումը անգամ չէր օգտագործվում: Վոլգայի թաթարներն անվանեցին իրենց «թաթար», «բուլդար» կամ ուղղակի «մուսուլման», իսկ «ազերիները» (որոնք բնակվում են ներկայիս Ադրբեջանի Հանրապետության տարածքում) իրենց անվանում էին «թուրքեր»: Այնպես որ, պետության հասարակության միավորող ուժը հանդիսանում էր իսլամը»²:

Հարավային Կովկասի իսլամական ումման իր հերթին բաժանված էր մուսուլման շիաների և մուսուլման սուննիների, որոնց միջև կրոնական և աշխարհընկալման հակասություններն այնքան խորն էին, որ անկախ էթնոլեզվական ընդհանրություններից, վերաբերմունքը միմյանց նկատմամբ թշնամական էր: Շիաները մշակութային, պատմական, կրոնական ընդհանրություններով իրենց ասոցացնում էին Իրանի հետ, իսկ սուննիները՝ Օսմանյան կայսրության, ինչն էլ հիմք է հանդիսացել նրանց միջև պարբերաբար տեղի ունեցող արյունալի բախումների³: Այս հակամարտու-

¹ Նույն տեղում, էջ 23-29:

² Bennigsen A., Islam or Local Consciousness among Soviet Nationalities// Soviet Nationalities Problems, Allworth E., ed. New York, London, 1971, p. 175, մեջբերված է Գալչյան Ք., Азербайджанские историко-географические фальсификации, Москва, 2013, էջ 47:

³ Ռուս-օսմանյան պատերազմներում (1828-1829թթ., 1853-1856թթ., 1876-1878թթ.) սուննիադական թաթարները կոչվում էին օսմանյան բանակի կազմում, իսկ շիայադավանները՝ ռուսական բանակի: Կովկասի սուննիների և շիաների միջև պայքարի մասին մանրամասն տե՛ս Ե. Ս. Կոնստանտինով, Ислам в Азербайджане, Баку, 2004, с. 69-88:

թյան սրության և խորության վերաբերյալ քննարկումներն իրենց արտացոլումն են գտել ցարական Ռուսաստանի տարածքում լույս տեսնող առաջին թյուրքալեզու «Աքինջի» թերթի էջերում, որի հոդվածներից մեկում գրված էր. «Մեր մեջ չկա միասնություն, և ոչինչ չի կապում մեզ: Կովկասում բնակվող մուսուլմանների կեսը շիաներ են, մյուս կեսը՝ սուննիներ: Սուննիները չեն դադարում ատել շիաներին, իսկ շիաները՝ սուննիներին: Նրանք չեն ցանկանում միմյանց լսել»¹:

Էթնիկ ինքնության վերադասումը կրոնականից Հարավային Կովկասի թյուրքախոս մուսուլմանների շրջանում սկիզբ է առնում XIX դարի կեսից՝ մաս կազմելով ցարական Ռուսաստանի թյուրք-թաթար ժողովուրդների էթնիկ ինքնագիտակցության ձևավորման ընդհանուր գործընթացին: Այս երևույթը պայմանավորված էր ինչպես ներքին՝ բնականոն զարգացմամբ, այնպես էլ արտաքին՝ պատմաքաղաքական խթաններով: Ներքին գործոններն էին XIX դարի վերջին Ռուսաստանի սոցիալ-տնտեսական առաջընթացը, ինդուստրիալացումը, ուրբանիզացումը, կրթական մակարդակի բարձրացումը, աշխարհականացումը², իսկ արտաքին գործոնների շարքին կարելի է դասել պատմական երեք կարևոր իրադարձություն՝ 1. 1905թ. ռուսական հեղափոխությունը և հաջորդող էթնոկրոնական բախումները հայերի հետ, 2. 1906թ. իրանական սահմանադրական հեղափոխությունը և դրա տապալումը, 3. 1908թ. երիտթուրքական հեղափոխությունը, որն Օսմանյան կայսրությունում իշխանության բերեց պանթյուրքականներին³:

XIX դարի երկրորդ կեսից ցարական Ռուսաստանում սկիզբ առած սրընթաց ինդուստրիալ աճը, 1870-ական թթ. Բաքվի նավթային բումն իրենց ազդեցությունն ունեցան ցարական Ռուսաստանի մուսուլմանների վրա, ինչի արդյունքում կազմավորվեց նոր որակի մուսուլման մտավորականների սերունդ: Ձևավորվեցին աշխարհիկ կրթություն ստացած, օտար լեզուներին տիրապետող, առաջադիմական գաղափարների տեր անհատների խմբեր, որոնք առաջիններից էին, որ զարգացրին սեփական մշակութային և էթնիկ ինքնության գիտակցման անհրաժեշտությունը⁴: 1879թ. Ղրի-

¹ *Светоховский Т.*, Ислам и национальное самосознание на пограничных территориях: Азербайджан, Религия и политика на Кавказе, материалы международной конференции, ред. Искандарян А., Кавказский институт СМИ, Ереван, 2004, с. 10.

² Տե՛ս *Չոբանյան Մ.*, Ազգային քաղաքականությունը Խորհրդային Ադրբեջանում և Լեռնային Ղարաբաղի խնդիրը, «21-րդ դար», թիվ 4 (18), 2007, էջ 30:

³ Տե՛ս *Yilmaz H.*, The Soviet Union and the Construction of Azerbaijani National Identity in the 1930s, *Iranian Studies: Journal of the International Society for Iranian Studies*, Vol. 46, No. 4, pb. by Routledge, 2013, p. 514.

⁴ Ժողովրդի շրջանում նրանք հայտնի էին *զիյալը* անվամբ (ադրբեջաներեն նշանակում է լուսավորված անձ):

մի թաթար Իսմայիլ Գասպրինսկին (1851-1914թթ.) Բախչիսարայում սկսեց հրատարակել «Թերջուման» թերթը, որը համարվում է առաջին նշանակալից տպագիր օրգանը՝ նվիրված Ռուսաստանի մուսուլմանների ազգային-կրոնական շահերին: Կովկասում թաթարների ազգային շարժման կենտրոնը Բաքուն էր: Այնտեղ նույնանման գործունեություն էին ծավալում Միրզա Ֆաթալի Ախունդովը (1812-1878 թթ.), Ահբեդ բեյ Ադաևը (1868-1939թթ.), Ալի Մարդան բեյ Թոփչիբաշևը (1863-1934թթ.), Ալի Հուսեյն-գադեն (1864-1940թթ.): Նրանք մի կողմից՝ պայքարում էին ռուսականացման ցարական քաղաքականության դեմ, մյուս կողմից՝ փորձում էին բարեփոխումներ իրականացնել իրենց ցեղակիցների հոգևոր-մշակութային կյանքում և նրանց շրջանում տարածել լուսավորչություն¹: Հարավային Կովկասի մուսուլմանների գրականության վերածննդի մեկնարկը կապված է հատկապես Միրզա Ֆաթալի Ախունդովի անվան հետ, որի գաղափարները մշակութային ոլորտից տեղափոխվելով քաղաքական դաշտ՝ կովկասյան մուսուլմանների շրջանում ազգային գիտակցության ձևավորման հիմք հանդիսացան: Նա առաջիններից էր, որ մուսուլմանների առջև ծառայած խնդիրների լուծման գործում կարևորեց աշխարհիկ կրթության անհրաժեշտությունը, խոսակցական լեզվի զարգացումը և օգտագործումը գրականության մեջ՝ արտահայտելով այս գաղափարներն իր թատերական, գրական ստեղծագործություններում, հողվածներում²: Ցարական Ռուսաստանի մուսուլման մտավորականների առաջին սերունդը գտնվում էր իրանական մշակույթի բացահայտ ազդեցության ներքո, իսկ հաջորդ սերունդը, որը եկավ 1870-ական թթ., կրում էր թյուրքական մշակութային ավանդույթների ազդեցությունը³: Նրանք հանդես էին գալիս իսլամական արժեքների վերարժևորման և զարգացման դիրքերից, այսինքն՝ ոչ թե իսլամն էր մեղավոր մուսուլմանների հետամնացության մեջ, այլ այն մոլլաները, որոնք իսլամական գաղափարները սխալ մեկնաբանությամբ են ներկայացնում ժողովրդին, և հենց իսլամական սկզբունքների ճիշտ գիտակցությամբ էլ հնարավոր է հասնել առաջադիմության: Մուսուլման թաթար լուսավորիչների աշխարհայացքը մեծապես կրում էր Ջամալ ադ-Դին ալ-Աֆղանիի (1839-1897թթ.) գաղափարների ազդեցությունը, որը համարվում է պանիսլամա-

¹ *Сваранц А.*, Пантюркизм в геостратегии Турции на Кавказе, Москва, 2002, с. 39.

² Տե՛ս *Swietochowski T.*, Russian-Azerbaijan, 1905-1920: the shaping of national identity in a muslim community, Cambridge University Press, 2004, p. 24-26:

³ Գարելի է առանձնացնել Հասան բեյ Չարդաբիին (1837-1907թթ.), Մաիդ Ազիմ Շիրվանիին (1835-1888թթ.), Միրզա Ալեքբեյ Սաբիրին (1862-1911թթ.), Նեջեֆ բեյ Վեզիրովին (1854-1926թթ.), Ջալիլ Մահմեդովի-գադենի (1866-1932թթ.), Աբդուրռահիմ բեյ Հաքվերդիևին (1870-1933թթ.) և այլոց:

կանության գաղափարի հիմնադիրը: Նա գաղութատիրական ռեժիմի դեմ պայքարը և մուսուլմանական քաղաքակրթության զարգացման ուղին տեսնում էր ողջ մուսուլմանների միավորման մեջ՝ անկախ իսլամական տարբեր հոսանքների տարանջատումից: Աֆղանին կարծում էր, որ կրոնը և լեզուն այն երկու հիմնական տարրերն են, որոնք ծառայում են որպես հասարակության միավորող շղթա, և դրանցից առավել կարևորն է լեզուն¹: Հենց այդ գաղափարի վրա էլ հիմնվելով՝ Ռուսաստանի թյուրքախոս մուսուլման մտավորականները իսլամի երկու հակամարտող հոսանքների միջև պառակտումը վերացնելու նպատակով հանդես եկան հասարակության մեջ մշակութային բարեփոխումների անհրաժեշտության դիրքերից՝ շեշտը դնելով լեզվի, կրոնի, կրթության, տպագրության զարգացման, ինչպես նաև աշխարհիկ սովորույթների ամրապնդման վրա²: Անցումը պարսկերենից խոսակցական թյուրքերենի նշանակալից իրադարձություն էր, ինչը բավական թուլացրեց իրանական ազդեցությունը, իսկ ընդհանուր գրական թյուրքական լեզվի մշակման փորձերը պարարտ հող նախապատրաստեցին էթնոլեզվական ընդհանրությունների հիման վրա ազգային գաղափարների դրոշի ներքո համախմբվելու համար³: Բարեփոխումների կողմնակիցների մեծամասնությունը սուննի ուղղության հետևորդներ էին, որոնք, կարևորելով աշխարհիկ կրթության անհրաժեշտությունը, չէին ժխտում կրոնի մեծ դերն ազգային ինքնագիտակցության մեջ, իսկ նրանց ընդդիմադիրները, որոնք կողմնակից էին ավանդական կրոնական մեթոդ-

¹ Տե՛ս *Расулзаде М.Э.*, О пантуризме в связи с кавказской проблемой, с предисловием Жордания Н., Париж, 1930, с. 40, <https://freedocs.xyz/pdf-443488489>

² XIX դարի երկրորդ կեսին ցարական Ռուսաստանի մուսուլմանների շրջանում սկիզբ առած «լուսավորչական» շարժումն ընդհանուր տերմինով անվանում են «ջադիդականություն» նորարարություն (արաբերեն *ջադիդ* - նոր), ինչն առաջացել է «ուսուլ ի ջադիդ» (նոր կարգ) հասկացությունից: «Ուսուլ ի ջադիդ»-ի կողմնակիցները հանդես էին գալիս իսլամական դպրոցներում բարեփոխումներ կատարելու անհրաժեշտության դիրքերից, պահանջում էին անցում կատարել վանկայինից հնչյունային ուսուցման մեթոդի, դասավանդել մայրենի, այլ ոչ թե արաբական այբուբենով, աշխարհագրության, թվաբանության, օտար լեզուների ոլորտում երեխաներին տալ տարրական գիտելիքներ: Նրանց հակադրվում էին պահպանողական հոգևորականները՝ քադիմականները (արաբերեն *քադիմ* - հին), որոնք «ուսուլ ի քադիմ»-ի (հին մեթոդի) կողմնակիցներն էին և սերտորեն համագործակցում էին ցարական կառավարության հետ:

³ Գրական թյուրքական լեզվի հիմնադիրն է համարվում ծագումով պարսիկ ռուսաստանցի արևելագետ Միրզա Մուհամեդ Ալի Քազիմ բեյը (Ալեքսանդր Կասիմովիչ, 1802-1870թթ.), որի «Թուրք-թաթարական լեզվի քերականություն» աշխատությունը (1839թ., Կազան) աշխարհում առաջին փորձն է թյուրքական լեզուների քերականությունը շարադրել օսմանյան թյուրքերենի և «թաթարական» լեզուների (Հարավային Կովկասի, Կազանի, Միբիբի, Օրենբուրգի թաթարների լեզուներ) համեմատական դիտանկյունից: Նրա աշխատությունները սկիզբ դրեցին պարսկերենի փոխարեն թյուրքերենի՝ որպես գրական լեզվի, օգտագործման միտմանը և հանդիսացան կրթական բարեփոխումների շարժիչ ուժը:

ների, շիաներն էին¹: Դա բացատրվում է ինչպես ումմայի սոցիալ-քաղաքական կյանքում սուննի ուլեմների ավելի սահմանափակ ազդեցությամբ, այնպես էլ գրականության վերածննդի մեջ պանթյուրքական երանգների առկայությամբ և մտավորականների քաղաքական հակվածությամբ դեպի Օսմանյան կայսրություն, որն այդ ժամանակահատվածում գտնվում էր 1856-1876թթ. թանզիմայան բարեփոխումների շրջանում և բաց էր առաջադիմական գաղափարների համար²: Մշակութային վերածննդի գաղափարներն իրենց արտահայտությունը գտան մեծ մասամբ թատրոնի³ և լրատվության միջոցով: 1870-ականների երկրորդ կեսից Ռուսական կայսրությունում հրատարակվող թյուրքալեզու տպագիր պարբերականները հանդիսացան այն գաղափարական հենքը, որոնք առաջ քաշեցին հոգևոր վերածննդի ճանապարհով բարեփոխումներին հասնելու անհրաժեշտությունը⁴: Թերթերի հոդվածների միջոցով շրջանառության մեջ դրվեց «միլլիյեթիլիք» (ազգայնականություն) տերմինը, ինչպես նաև կրոնականից բացի սկսեց քննարկվել էթնիկ ինքնության գաղափարը՝ ընթերցողներին դիմելով ոչ միայն «ուսուլմաններ», այլ նաև «կովկասյան թուրքեր» կամ պարզապես «թուրքեր» անվանումներով⁵: Հասունանում էին Ռուսաստանի թյուրքական բոլոր ցեղերի միավորման նախադրյալները, որոնք սկզբում պետք է համախմբվեին ընդհանուր գրական լեզվի և մշակույթի, իսկ հետագայում նաև քաղաքական կազմակերպությունների շուրջ՝ ազգային վերածննդի պայքարի համար⁶:

¹ *Swietochowski T.*, Russian-Azerbaijan, 1905-1920: The shaping of national identity in a muslim community, Cambridge University Press, 2004, p. 27.

² *Sattarov R.*, Islam, State, and Society in Independent Azerbaijan. Between Historical Legacy and Post-Soviet Reality with Special Reference to Baku and its Environs, Germany, 2009, p. 28.

³ Թատրոնը որպես բանավոր խոսքի միջոցով հանրությանն առաջադիմական գաղափարներին հաղորդակից դարձնելու գործիք առաջինն օգտագործեց Միրզա Ֆաթալի Ախունդովը, որի հետևորդներն էին Նեջեֆ բեյ Վեզիրովը (1854-1926թթ.), Ջալիլ Մահմեդովի-գադեն (1866-1932թթ.), Հաշիմ բեյ Վեզիրովը (1868-1916թթ.), Աբդուրահիմ բեյ Հաքվերդիևը (1870-1933թթ.), Սուլեյման Մանի Ախունդ-գադեն (1875-1939թթ.) և այլք:

⁴ Լեզվական վերափոխումների և էթնիկ համախմբման գործընթացներում մեծ դեր է խաղացել թյուրքալեզու մամուլը: Առավել նշանակալի էին ցարական Ռուսաստանի առաջին թյուրքալեզու տպագիր «Աքինջի» թերթը (1875-1877թթ.), հրատարակիչ՝ Հասան բեյ Ջարդաբի, «Թերջումեն» (1883-1918թթ.), հրատարակիչ՝ Իսմայիլ Գասպրիևսկի, «Զիյա» (1879-1880թթ.), այնուհետև հրատարակվել է «Զիյաի Քաֆքազիա» անվամբ (1880-1884 թթ.), հրատարակիչ՝ Աբդուրահման Ունսի-գադե, «Քեշքյուլ» (1883-1891թթ.), հրատարակիչներ Ջելալ և Սաիդ Ունսի-գադեներ, «Հայաթ» (1905-1906թթ.), հրատարակիչ Ալի Մարդան բեյ Թոփչիբաշև, «Ֆուլուգաթ» (1906-1907թթ.), հրատարակիչ Ալի բեյ Հուսեյն-գադե, «Մուլլա Նասրեդդին» (1906-1931թթ.), հրատարակիչ՝ Մեհմեդ Գուլուգադե, «Շարքը ի Ռուս» (1903-1905թթ.), հրատարակիչ՝ Մեհմեդ Շահտախտինսկի, «Կասպիա», հրատարակիչ՝ Ալի Մարդան բեյ Թոփչիբաշև, «Իրշադ» (1905-1908թթ.), հրատարակիչ՝ Ահմեդ Ադաև) թերթերը:

⁵ *Swietochowski T.*, նշվ. աշխ, էջ 57:

⁶ Տե՛ս *Аршаруни А., Габидуллин Х.*, Очерки панисламизма и пантюркизма в России, Москва, 1930, с. 13:

Ակնհայտ է, որ սկզբնական փուլում ինքնության փնտրտուքները տեղի էին ունենում բացառապես իսլամականության գաղափարի շրջանակներում, քանի որ իսլամական աշխարհընկալումը և կրոնական ինքնագիտակցությունն իշխող էին թե՛ մուսուլման բնակչության և թե՛ մտավորականության շրջանում: Այնպիսի թաթար գործիչներ, ինչպիսիք են Ահմեդ բեյ Ադանը և Ալի բեյ Հուսեյն-գադեն, որոնք ոչ միայն Ադրբեջանում, այլև ողջ թյուրքական աշխարհում թյուրքականության գաղափարական հիմնադիրներից էին, ազգային գաղափարներին հարելուց առաջ հանդես են եկել Իրանի գլխավորությամբ իսլամական հովանու ներքո հակազաղութատիրական պայքարի համար մուսուլման ժողովուրդների համախմբման դիրքերից: Ալի բեյ Հուսեյն-գադեն գրում է. «Եթե մենք ցանկանում ենք առաջ գնալ և դառնալ կենսական ժառանգության տեր մի ազգ, ապա նախ և առաջ պետք է մնանք որպես մուսուլման»¹: Ինչպես նշում է Ադրբեջանի Ժողովրդավարական Հանրապետության ղեկավար Մեմեդ Էմին Ռասուլզադեն (1884-1955թթ.). «Մինչև վերջին ժամանակներն անգամ «ազգ» հասկացությունը չուներ հստակ իմաստ, քանզի ազգային շարժման առավել առաջադեմ առաջնորդները՝ Ահմեդ բեյ Ադաօղլուի գլխավորությամբ, այդքան էլ չէին տարանջատում իսլամականությունը թյուրքականությունից և պայքարում էին ոչ թե թյուրքականության, այլ մուսուլմանության համար»²: Մինչդեռ հենց ինքը՝ Ռասուլզադեն, որը համարվում է ադրբեջանական ազգային գաղափարի կերտողը, իր վաղ շրջանի հողվածներից մեկում կոչ է անում մուսուլմանների տարբեր խմբավորումներին միավորվել իսլամի ընդհանուր դրոշի ներքո, որը չի հակասում ոչ սոցիալիզմի, ոչ էլ ժողովրդավարության գաղափարներին³:

1905թ. հեղափոխական ազատությունը, ռուսական հակաիսլամական քաղաքականության թուլացումը, մուսուլման այլ ազգերի հետ չձուլվելու անհրաժեշտությունը, ինչպես նաև 1905-1907թթ. հայ-թաթարական բախումները Հարավային Կովկասի թյուրքախոս մուսուլմանների համար նախադրյալներ ստեղծեցին իսլամականության կրոնական համակարգից թյուրքականության ազգային համակարգին անցելու և պայքարը մշակութային ոլորտից քաղաքական դաշտ տեղափոխելու համար: Հայկական

¹ Swietochowski T., նշվ. աշխ., էջ 57:

² Rəsulzadə M.Ə., İstiqlal məfkurəsi və gənclik, Azadlıq, 1990, 31 dekabr, մեջբերված է՝ Балаев А., Ислам и формирование национальной идеологии в Азербайджане: от уммы к нации, 01.02.2017, <http://1905.az/ru/ислам-и-формирование-национальной-ид/>

³ Багирова И., Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века (1900-1917), Баку, 1997, с. 36, <http://tarix.gov.az/kitablar/Bagirova.pdf>

«սպառնալիքի» հանդեպ վախը ստիպեց մի կողմ դնել կրոնական հակասությունները սուննիների և շիաների միջև և էթնոլեզվական սկզբունքով միավորվել քաղաքական կառույցների շուրջ: Լեհ հայտնի պատմաբան Տ.Սվետոխովսկին նշում է, որ թեև միասնության խորհրդանիշը դեռ մարգարեի կանաչ դրոշմ էր, բայց կրոնը գլխավորապես ծառայում էր որպես էթնիկ հակամարտության մեջ մուսուլման բնակչությանը միավորող գործիք, և չնայած կոչերը հնչում էին «մահ անհավատներին», շեշտն ուղղված էր միայն հայերի, այլ ոչ թե ռուսների, վրացիների կամ այլ քրիստոնյաների դեմ¹: Հայերի դեմ առավել կազմակերպված հանդես գալու անհրաժեշտությունը հանգեցրեց Հարավային Կովկասի թաթարների առաջին քաղաքական կազմակերպությունների ստեղծմանը², որոնք թեև պանիսլամական գաղափարախոսության կրողներ էին և պայքարում էին համիսլամական արժեքների համար, սակայն նրանցում արդեն նկատելի էին թյուրքական ազգայնական տարրեր:

Հայկական սեպի և Ռուսաստանի դեմ պայքարում, որոնք խոչընդոտ էին թյուրքական ժողովուրդներին միավորող մեկ ընդհանուր պետության ստեղծման ճանապարհին, համախմբող գաղափարական դրոշմ դարձավ պանթուրանականության գաղափարախոսությունը³: Համաթյուրքական

¹ *Swietochowski T.*, Russian-Azerbaijan, 1905-1920: the shaping of national identity in a muslim community, Cambridge University Press, 2004, p. 42.

² Այդ ժամանակաշրջանի ամենաազդեցիկ քաղաքական կառույցներից կարելի է առանձնացնել «Իթթիֆազի մուսլիմին» («Մուսուլմանների միություն») կազմակերպությունը, «Գիֆաի» («Պաշտպանություն») ռազմաքաղաքական կազմակերպությունը, «Մուղաֆիե» («Պաշտպանություն») «Մուսավաթ» («Հավասարություն») կուսակցությունները, մանրամասն տե՛ս *Багирова И.*, Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века (1900-1917), Баку, 1997, <http://tarix.gov.az/kitablar/Bagirova.pdf>

³ Ռուսաստանի թյուրք-թաթար պանթուրանականների համաձայն՝ ուրալ-ալթայյան լեզվաընտանիքին պատկանող բոլոր ազգերը պետք է միավորվեն մեկ ընդհանուր պետության թուրանի ներքո: Իսկ Թուրքիայի պանթուրանականները սահմանափակվում էին թուրանական ազգերի միայն թյուրքական խմբին պատկանող ազգերի բնակության տարածքների միավորմամբ և, հետևաբար, իրենց շարժումը գերադասում էին անվանել պանթյուրքական: Մանրամասն տե՛ս *Зареванд*, Турция и пантуранизм, введение Мандельштама А.Н., Париж, 1930, с. 71-73, *Сваранц А.*, Пантюркизм в геостратегии Турции на Кавказе, Москва, 2002, с. 42-49: Թեև Ռուսաստանի թաթարներ Ահմեդ բեյ Աղանը, Յուսուֆ Աբչուրան, Ալի Հուսեյն-գաղեն, Իսմայիլ Գասպրիևսկին և այլք մեծ ներդրում են ունեցել պանթուրանականության գաղափարական զարգացման մեջ, սակայն սխալ է նրանց համարել այդ գաղափարախոսության հիմնադիրներ, քանզի պանթուրանականության և պանթյուրքականության ստեղծման տեսական և կազմակերպչական հիմքերում կանգնած էին միջազգային սիոնիստական շարժման ներկայացուցիչները, մասնավորապես Արմինիուս Վամբերին, Մոխս Քոհենը, Լումիլի Դավիդը, Լեոն Քահոնը, Էմանուել Կառասոն, Պրիմո Լևին, Օսկար Շտրաուսը և այլք, որոնց աջակցում էին եվրոպական տերությունները: Պանթյուրքական ազգային գաղափարախոսության հաստատումն Օսմանյան կայսրությունում, ըստ սիոնիստների, հնարավորություն կտար Պաղեստինում ստեղծել հրեական ազգային համայնք, ինչն էլ հետագայում կվերածվեր Իսրայել պետության: Մանրամասն տե՛ս *Сваранц А.*, Пантюркизм в геостратегии Турции на Кавказе, Москва, 2002, с. 20-42:

պայքարի առաջամարտիկի դերը պետք է ստանձնեն Օսմանյան կայսրությունը, որն այդ ժամանակաշրջանում դեռևս անցում էր կատարում պանիսլամականությունից օսմանականության գաղափարախոսության¹: Ռուս դիվանագետ Ա. Մանդելշտամը նշում է, որ Թալեաթ փաշան 1909թ. տեղյակ էլ չէր Միջին Ասիայում բնակվող թյուրքական եղբայրների գոյության մասին²: Սակայն Բալկանյան պատերազմներում Օսմանյան կայսրության կրած պարտությունն ապացուցեց օսմանականության գաղափարախոսության անիրատեսականությունը, իսկ մուսուլման ժողովուրդների, մասնավորապես արաբների և ալբանացիների ապստամբությունները ստիպեցին վերջնականապես հրաժարվել պանիսլամականությունից: Արդյունքում՝ պանթուրանական քարոզչությունն ուժեղացավ ինչպես Օսմանյան կայսրությունում, այնպես էլ Ռուսաստանում՝ պանիսլամական-պանթուրքական միությունների միջոցով³:

Թեև հիմնային դրույթներով պանթուրանականությունը հակադրվում էր պանիսլամականությանը, սակայն այս երկու գաղափարախոսությունները միշտ էլ սերտորեն միահյուսվել են և գրեթե երբեք հանդես չեն եկել բացահայտ հակադրությամբ: Պանիսլամականությունն օգտագործվում էր որպես գործիք՝ մուսուլմանների շրջանում պանթուրանական գաղափարախոսության տարածման համար⁴, քանզի երևակայական Թուրանը բնակեցնող ժողովուրդների մեծամասնությունը նախ և առաջ մուսուլման էր: Այնուամենայնիվ, ինչպես իրավացիորեն նկատում է ադրբեջանցի պատմաբան Այդըն Բալանը, XX դարի առաջին տարիներին համաթյուրքական ինքնությունը որպես զանգվածային երևույթ գոյություն չունեցավ: Ընդհանուր թյուրքական ազգի գաղափարը գոյություն ունեցավ միայն թաթար մտավորականության որոշ հատվածի գիտակցության մեջ, մինչդեռ ժողովրդական զանգվածների համար կրոնական պատկանելությունը (մուսուլման) և տա-

¹ Օսմանականության գաղափարախոսությունը ենթադրում էր Օսմանյան կայսրության բոլոր ժողովուրդների իրավահավասարություն՝ անկախ կրոնական և ազգային պատկանելությունից, ինչը հանգեցնելու էր միասնական «օսմանյան ազգի» ստեղծմանը:

² *Зареванд*, նշվ. աշխ., էջ 11:

³ Ռուսաստանի տարբեր շրջաններում՝ ներկայիս Ադրբեջանի տարածքում, Դաղստանում, Աստրախանում, Թուրքեստանում, թուրքական գաղտնի ծառայությունների օժանդակությամբ ստեղծված իսլամական կազմակերպությունները («Իթթիհադ իսլամ» («Իսլամական միություն»), «Իթթիֆաք ուլ մուսլիմին» («Մուսուլմանների միություն»), «Իթիլաֆ» («Համաձայնություն») և այլն), օգտագործելով պանիսլամական կոչեր, քարոզում էին պանթուրքական գաղափարներ:

⁴ Տե՛ս *Реза Э. о.*, *Азербайджан и Арран (Атурпатакан и Кавказская Албания)*, Москва, 2012, с. 43-44:

րաձային ինքնությունը (դարաբաղի, շիրվանցի և այլն) գերիշխող էր համաթյուրքական ինքնությունից¹:

«Ադրբեջանական» ազգային ինքնության կերտման հաջորդ փուլը թյուրքական էթնոսի հետ ծագումնաբանական առնչություն չունեցող «ադրբեջանական» առանձին ինքնության ստեղծումն էր: Թուրքիայի Հանրապետության հետ Խորհրդային Միության քաղաքական հարաբերությունների վատթարացմանը զուգահեռ՝ պանթյուրքական աշխարհաքաղաքական ձգտումները, որոնց մարմնացումն էր Ադրբեջանի առաջին հանրապետությունը, դիտարկվեցին ուղղակի սպառնալիք Խորհրդային Միության քաղաքական շահերին և տարաձային ամբողջականությանը: Արդյունքում՝ ադրբեջանցի պատմաբանները՝ խորհրդային իշխանության խիստ վերահսկողությամբ, Ադրբեջանի թյուրքերի համար մշակեցին թյուրքական ցեղերի հետ միայն լեզվական ընդհանրություններ ունեցող նոր՝ «մաքուր ադրբեջանական» ինքնություն²: Ստալինի 1936թ. հրամանով «ադրբեջանցի» հասկացությունը, որը մինչ այդ միայն նշանակում էր տվյալ երկրի քաղաքացի՝ անկախ ազգային պատկանելությունից, դարձավ էթնոսիմ, իսկ «ադրբեջանական» ազգը համարվեց Ադրբեջանի տիտղոսակիր ազգ³: Ադրբեջանցի խորհրդային ազգագրագետ, հնէաբան Ա.Ալեքսանդրովը գրում է. «...այդ անվանումը («ադրբեջանցի») լայն կիրառում գտավ ադրբեջանական

¹ Stéu Balayev A., Azerbaijani Turks: from Islamism to Turkism, “Azerbaijani” and beyond. Perspectives on the construction of national identity, edited by: Mammadli A., Braux A., Mahmudlu C., p. 58:

² Հակասություններ առաջացան նաև 1991թ. անկախություն ձեռք բերելուց հետո: Ադրբեջանի Հանրապետության նախագահ Աբուլֆազ Էլչիբեյը, հիմնվելով թյուրքականության սկզբունքի վրա, անհիմաստ էր համարում ժողովրդին կոչել բնակություն հաստատած տարածքի անունով՝ առաջնային համարելով էթնիկական ծագումը, ինչի արդյունքում «ադրբեջաներենը» վերանվանվեց «թուրքերենի», իսկ «ադրբեջանցի» էթնանունը՝ «թուրքի»: Հեյդար Ալիևի իշխանության գալով հաստատվեց և ամրապնդվեց թյուրքական ինքնության մաս կազմող, սակայն թյուրքականից անջատ «ադրբեջանական» ազգային ինքնությունը: Լեզուն վերանվանվեց «ադրբեջաներեն», իսկ ազգը՝ «ադրբեջանցի»: Ազգային պատմագրության մեջ էթնիկ ծագման տարբեր վարկածների և էթնոսիմների շահարկումը ևս փաստում է, որ մինչև այսօր ադրբեջանցիների ազգակերտման գործընթացն ավարտված չէ:

³ Ադրբեջանական ազգային համախմբմանը և էթնիկ ինքնագիտակցության ձևավորմանը մեծապես նպաստեց խորհրդային ազգային քաղաքականությունը, որի հիմքում դրվեց էթնոտարածքային սկզբունքը (յուրաքանչյուր էթնիկ հանրություն պետք է ունենար իր վարչական միավորը, որի սահմանները պետք է համապատասխանեին տվյալ էթնիկ հանրության բնակության սահմաններին) և «արմատականացման» քաղաքականությունը («կորենիզացիա». նեղ իմաստով «կորենիզացիա» նշանակում էր ոչ ռուսական, «բնիկ» ազգությունների ներկայացուցիչների ընդգրկում իշխանության մարմիններում և հասարակական կյանքի համար կարևոր ոլորտներում, իսկ լայն առումով՝ ազգային մշակույթների զարգացում): Մանրամասն տե՛ս Չորանյան Մ., Ազգային քաղաքականությունը Խորհրդային Ադրբեջանում և Լեռնային Ղարաբաղի խնդիրը, «21-րդ դար», թիվ 4 (18), 2007թ.:

բնակչության շրջանում միայն 1936թ. սկսած: Իսկ մինչ այդ ադրբեջանցի անվանման փոխարեն օգտագործվել է թյուրք, ինչը կապված էր պանթյուրքականների, մուսավաթականների, պանիսլամականների և ադրբեջանական ազգի այլ թշնամիների հակահեղափոխական գործունեության հետ, որոնք երկար տարիներ ադրբեջանցիների համար օտար այդ անվանումների կողմնակիցն են եղել»¹:

Կրոնի դեմ ճնշումների հետևանքով իսլամական ինքնությունը պայմանավորող արարողակարգերը հասարակականից տեղափոխվեցին ընտանեկան մակարդակ, քանզի ընտանեկանն Ադրբեջանում, անկախ խորհրդային իշխանության ժամանակաշրջանում կրած զարգացման և աշխարհիկության սկզբունքների ազդեցությունից, ամենակայուն, պահպանողական, ավանդական սոցիալական համակարգն էր: Սակայն, հակառակ խորհրդային հակակրոնական քարոզչության, խորհրդային իշխանության ազատականացման տարիներին ադրբեջանցիների շրջանում նկատվում է իսլամական ինքնագիտակցության զարթոնք, ինչը վկայում է ստալինյան ժամանակաշրջանում արհեստածին «ադրբեջանական» ազգային ինքնության էթնոպատմական հենքի բացակայության և գաղափարական սնանկության մասին: Խոր արմատավորված իսլամական ավանդույթները և տոները (մասնավորապես՝ Նովրուզ և Աշուրա տոները) հանդիսացան անցյալի հետ կապող միակ օղակը՝ դառնալով էթնոքաղաքական համախմբման արդյունավետ գործիք: 1967թ. Ադրբեջանի կոմունիստական կուսակցության կենտկոմի քարտուղար Շիխալի Քուրբանովի ջանքերով Նովրուզի արարողությունը դուրս եկավ ընտանեկան նեղ շրջանակից և խորհրդային իշխանության ընթացքում առաջին անգամ տոնվեց հասարակական մակարդակով՝ հզոր ազդակ հանդիսանալով ազգային ինքնագիտակցության զարթոնքի համար: Այն ադրբեջանցիների մեծամասնության կողմից ընկալվեց որպես էթնիկ համայնքի սիմվոլ²: Այս տոնակատարությանն ուղեկցող կուլեկտիվ գործողությունները (հարազատների գերեզմաններին այցելություն, զանգվածային տոնախմբություններ) ձեռք բերեցին էթնիկ տարրեր և հանդիսացան ադրբեջանական հասարակության համախմբող գործոն: Նման համախմբող նշանակություն ունեցավ նաև 1990թ. հունվարի 20-ը, երբ շեյխ ուլ իսլամ Փաշազադեն Բաքվում հայերի ջարդերը դադար-

¹ *Алекперов А.*, Исследование по археологии и этнографии Азербайджана, Баку, 1960, с. 71.

² *Mammadli A.*, Peculiarities of the formation of Azerbaijanis' ethnic identity in the Soviet era, "Azerbaijani" and beyond. Perspectives on the construction of national identity, edited by: *Mammadli A., Braux A., Mahmudlu C.*, p. 73.

րեցնելու նպատակով խորհրդային զինվորականության գործողություններին արդյունքում մահացած «անմեղ զոհերի» հիշատակին, կրոնական ավանդույթի համաձայն, հայտարարեց 40-օրյա սուգ, ինչը վերածվեց քաղաքական բողոքի ընդդեմ Մոսկվայի կառավարության: Որոշ ուսումնասիրողներ հունվարի 20-ի իրադարձությունները բնորոշում են որպես Ադրբեջանում իսլամի վերածննդի և քաղաքականություն մտնելու սկիզբ¹:

Ազգակերտման երրորդ փուլում՝ Խորհրդային Միության փլուզումից հետո, թյուրքականությունը և իսլամը վերստանձնեցին իրենց կարևորությունն ազգային գաղափարախոսության և ինքնության վակուումը լցնելու գործում: Իսլամը հանդիսացավ պետականաշինական հիմնաքարերից մեկը, ստանձնեց սոսնձի դեր՝ որպես մշակույթի, ավանդույթների, սովորույթների ընդհանուր ժառանգության պահապան: Սակայն թյուրքականության գերակայությունն իսլամական գաղափարներին պայմանավորված էր աշխարհաքաղաքական մարտահրավերներով և տնտեսական-քաղաքական շահերով: Ադրբեջանում քաղաքական ազդեցության տարածման համար արտաքին ուժերի կողմից օգտագործվող իսլամական գաղափարներին դիմակայելու անհրաժեշտությունը, եվրոպական երկրների և Թուրքիայի հետ տնտեսական-ռազմական սերտ համագործակցությունը, արցախյան հակամարտության ընթացքում հայատյացության շուրջ ազգային համախմբման անհրաժեշտությունը ստիպեցին Ադրբեջանին թյուրքական և իսլամական ինքնության միջև ընտրությունը կատարել հօգուտ առաջինի: Դրան զուգահեռ, Ադրբեջանի քաղաքական գործիչները ներքին և արտաքին քաղաքականության մեջ շարունակեցին օգտագործել իսլամական սիմվոլիկան և հռետորաբանությունը, ինչը փաստում է բնակչության շրջանում իսլամական ինքնագիտակցության դեռևս խոր արմատների մասին: Հայ-ադրբեջանական էթնոտարածքային հակամարտությունը երբեմն ներկայացվում է նաև հայ-մուսուլմանական, քրիստոնեական և իսլամական քաղաքակրթությունների միջև հակամարտություն, ինչն ուղղված է ադրբեջանական հասարակության լայն շերտերի ներկայացուցիչներին՝ իսլամադավան տեղաբնիկ ազգերին, ազգային թույլ ինքնագիտակցություն ունեցող ադրբեջանցիներին, իսլամական տարբեր կազմակերպությունների անդամներին հակահայկական գաղափարախոսության շուրջ համախմբե-

¹ Trofimov D., Islam in the Political Culture of the Former Soviet Union: Central Asia and Azerbaijan, IFSH, Hmaburg, 1995, Sattarov R., Islam az a political factor in post-Soviet Azerbaijan, Central Asia and the Caucasus, 4(28), 2004.

լու, ինչպես նաև իսլամական երկրներից քաղաքական, ռազմական, տնտեսական օժանդակություն ստանալու համար¹:

Թեև էթնոլեզվական, պատմական, ազգային ինքնության ձևավորմանն ուղղված Ադրբեջանի Հանրապետության ղեկավարության ջանքերը տվել են իրենց պտուղները, սակայն այսօր էլ Ադրբեջանի հասարակության տարբեր շերտերի մեջ առկա են ազգային ինքնագիտակցության տարաբնույթ դրսևորումներ: Դա նկատվում է հատկապես գյուղական շրջաններում, որտեղ կարելի է հանդիպել մարդկանց, ովքեր իրենց ազգային ինքնությունը չեն տարանջատում տարածքային, ազգատոհմային կամ կրոնական պատկանելությունից: Հատկապես վերջին ժամանակաշրջանում Ադրբեջանում նկատվում է իսլամական գաղափարների տարածման առաջնահասցում, և ավելի ու ավելի շատ մարդիկ են համախմբվում իսլամական դրոշի ներքո՝ երկրում տիրող քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, գաղափարական ճգնաժամը հաղթահարելու համար:

Հունիս, 2018թ.

ԻՍԼԱՄԻ ԴԵՐՆ «ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ» ԱԶԳԱՅԻՆ ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ԿԵՐՏՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՈՒՄ

Գայանե Չոբանյան

Ամփոփագիր

«Ադրբեջանական» ազգային ինքնությունը խարսխված է թյուրքականության գաղափարախոսության և այսպես կոչված «մշակութային» կամ «ազգային» իսլամի միաձուլման վրա: Անկախ կրոնական աստիճանից՝ Ադրբեջանի բնակչության ճնշող մեծամասնությունն իրեն համարում է մուսուլման՝ նույնացնելով այդ հասկացությունը ոչ թե կրոնական պատկանելության, այլ էթնոմշակութային ինքնության հետ: Այնինչ մինչև 1930-ական թթ. վերջը Հարավային Կովկասի թյուրքախոս մուսուլման բնակչությունը, որն այժմ կոչվում է

¹ Հակահայկական քաղաքականության մեջ իսլամական գաղափարախոսության օգտագործման մասին մանրամասն տե՛ս *Չոբանյան Գ.*, Ադրբեջանի հակահայկական քաղաքականությունը «Իսլամական համագործակցություն» կազմակերպության շրջանակներում, Արևելագիտության հարցեր (Գիտական հոդվածների պարբերական ժողովածու), N 9, Երևան, 2015, էջ 268-286, *Չոբանյան Գ.*, Իսլամական վարձկանները Ղարաբաղյան պատերազմում, «Վեմ» համահայկական հանդես, թիվ 3(43), հուլիս-սեպտեմբեր, 2013, էջ 163-173, *Tonoyan A.H.*, Religion and the conflict over Nagorno Karabakh, a Dissertation, Mentor: *Berger P.L.*, Submitted to the Graduate faculty of Baylor University in Partial Fullfilment of the requirements for the degree of doctor of philosophy, May 2012, pp. 229-234:

«ադրբեջանցի», չունեն ընդհանուր էթնոնիմ: Պաշտոնապես նրանց անվանում էին «մուսուլմաններ», «անդրկովկասյան մուսուլմաններ», «թաթարներ», «անդրկովկասյան թաթարներ» և այլն: Այնուամենայնիվ, թյուրքախոս մուսուլմաններն իրենց ասոցացնում էին բացառապես իսլամական ումմայի հետ և նախընտրում էին կոչվել «մուսուլման»: Իսլամն առաջնային դեր խաղաց Ռուսական կայսրության թաթարների համախմբման գործում: Ոչ թե կրոնական, այլ ազգային ինքնության վերադասումը Կովկասի թաթարների մեջ սկիզբ է առնում XX դարի կեսերից, ինչը պայմանավորված էր մի շարք գործոններով՝ սոցիալ-տնտեսական առաջընթաց, ինդուստրիալացում, ուրբանիզացում, կրթական մակարդակի բարձրացում, աշխարհիկացում և աշխարհաքաղաքական մարտահրավերներ:

РОЛЬ ИСЛАМА В ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ «АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ» НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

Գայե Չոբանյան

Резюме

«Азербайджанская» национальная идентичность основана на синтезе идеологии тюркизма и так называемого «культурного» или «национального» ислама. Независимо от уровня религиозности, подавляющее большинство азербайджанцев считает себя мусульманами, отождествляя это понятие не с религиозной принадлежностью, а с этнокультурной идентичностью. До конца 30-ых годов прошлого столетия тюркоязычное мусульмано-татарское население Южного Кавказа, которое в настоящее время именуется «азербайджанским», не имело общего этнонима. Они официально назывались «мусульманами», «закавказскими мусульманами», «татарами», «закавказскими татарами» и т.д. Однако тюркоязычные мусульмане идентифицировали себя как часть исламской уммы и предпочитали называться «мусульманами». Ислам играл ключевую роль в консолидации татар Российской империи. Преобладание национальной идентичности над религиозной у кавказских татар начинается со второй половины XX века, что было обусловлено наличием ряда факторов, таких как социально-экономический прогресс, индустриализация, урбанизация, повышение образовательного уровня, секуляризация, геополитические вызовы.

**THE ROLE OF ISLAM IN BUILDING
THE “AZERBAIJANI” NATIONAL IDENTITY**

Gayane Chobanyan

Resume

“Azerbaijani” national identity is based on the synthesis of the ideology of Turkism and the so-called “cultural” or “national” Islam. Most of the population of Azerbaijan identifies themselves as Muslim regardless of the low degree of religiousness. For them, being Muslim is not a religious affiliation, but an ethno-cultural identity. Till the end of the 1930s, Turkic-speaking Muslim-Tatar population of the South Caucasus that now is called “Azerbaijani”, did not have a common ethnonym. They were officially called “Muslims”, “Transcaucasian Muslims”, “Tatars”, “Transcaucasian Tatars”, etc. However, Turkic-speaking Muslims identified themselves as part of the Islamic Ummah and preferred to be called “Muslim”. Islam played a major role in consolidation of the Tatars in the Russian Empire. The predominance of national-Turkic identity over the religious one among the Caucasian Tatars began only in the second half of the 20th century. There were several factors that contributed to this process, such as the social-economic progress, industrialization, urbanization, increasing education, secularization and geopolitical challenges.